

Дембицька Н.М.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ШКОЛЯРА У СИСТЕМІ ОСОБИСТОЇ ВЛАСНОСТІ

В статті аналізується психологічна сутність становлення економічної культури особистості в просторі особистої власності. Подаються атрибутивні ознаки власності. Обґрунтовується соціально-психологічне розуміння особистої власності. Представлена теоретична структурно-функціональна модель процесу становлення економічної культури школяра в системі особистої власності

Ключові слова: *економічна суб'єктність, становлення суб'єктності особистості у відносинах власності, ставлення до власності.*

В статье анализируется психологическая сущность становления экономической культуры личности в пространстве личной собственности. Подаются атрибутивные признаки собственности. Обосновывается социально-психологическое понимание личной собственности. Представлена теоретическая структурно-функциональная модель процесса становления экономической культуры школьника в системе личной собственности

Ключевые слова: *экономическая культура личности, становление экономической культуры, личная собственность, атрибутивные признаки собственности, структурно-функциональная модель становления экономической культуры школьника.*

The psychological essence of the becoming of the economic culture in the space of personal property is analyzed in this paper. Attributes of property are posted. Social-psychological understanding of personal property is grounded. The theoretical structural-functional model of the becoming of the pupil's economic culture in the system of private property is represented.

Key words: economic culture of personality, becoming of the economic culture, personal property, attributes of property, structural-functional model of the becoming of the pupil's economic culture.

Постановка проблеми. Ознакою сучасного етапу розвитку суспільства є кризові стани багатьох його сфер. Найбільш відчутними вони є в економіці. В цьому плані перед соціально-психологічною наукою актуальною постає проблема чинників оновлення існуючих в суспільстві економічних відносин. Проблемні зони у розвитку суспільства багато в чому визначаються впливом «людського фактору». Отже, «прокладання» шляхів виходу української економіки з фінансово-економічної кризи неможливе поза поміщенням феномену особистості у суто соціально-психологічний, психокультурний контекст. Воно неможливе поза вивченням закономірностей становлення сучасної особистості як суб'єкта господарської діяльності в сучасній економіці у контексті їх відносин з іншими суб'єктами. Оскільки ж системотворчим чинником таких відносин є власність [6], то актуальним є вивчення тієї психокультурної матриці, на якій вони засновані. Йдеться про економічну культуру сучасного українця як той ціннісно-нормативний «скелет», на якому формується особистість як суб'єкт власності.

Метою даної статті є обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження закономірностей становлення економічної культури школяра в системі особистої власності. Актуальність проблеми економічної культури школяра зумовлена і тим, що маловивченими є вікові закономірності у становленні культури господарювання учнівської молоді саме у системі особистої власності.

Слід зауважити, що питання економічної соціалізації особистості школяра були у фокусі уваги багатьох науковців: З.Антонова-Швед, О.Арсеніна, О.Артемова, М. Бутовська, Х.Дітмар, І.Зубіашвілі, О.Козлова, Г.Фенько, О.Щедрина, П.Уєблі. Щоправда, невисвітленим залишаються психологічні закономірності становлення протягом шкільного навчання таких економіко-психологічних якостей особистості, які забезпечуватимуть їй безперешкодне включення у будь-який вимір економічних відносин (торгівлю або купівлю-продаж, зайнятість, інвестування, монетарні відносини тощо) у подальшому дорослому житті.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Теоретико-методологічну основу дослідження становить філософський підхід у трактуванні культури, структурно-функціональна концепція економічної соціалізації особистості, розроблена в лабораторії соціальної психології Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, інтеріндивідуальний та системний підходи до становлення економічної культури особистості, а також концепція психологічного ставлення.

Згідно з філософським підходом [9], економічну культуру розуміють як об'єктивований у особистому майні, знаннях, досягненнях, проектах людства суспільний економічний досвід. Останній зберігається у відторгнутому від суб'єкта матеріальному чи духовному вигляді. Таким чином, в процесі діяльності по опредметненню цінного людству креативу в предметах особистого володіння об'єктивуються результати його творчої активності. Він освоюється індивідом в процесі діяльного привласнення закарбованого в предметах культури економічного досвіду людства. Отже, в процесі розпредметнення особистість освоює, розкриває для себе креативний потенціал людства засобами засвоюючої активності. Оперуючи особистими речами, особистість навчається нормам і прийомам колективного буття.

Згідно зі структурно-функціональною концепцією економічної соціалізації особистості, економічну культуру особистості розуміємо як результат економічної соціалізації, який виражається у тих психолого-економічних якостях, що формуються в процесі інтеріоризації особистістю економічних цінностей суспільства та імпліцитно несуть в собі нормативний образ «людини економічної». В економічній культурі кожного суспільства як системі його економічних цінностей закарбовано нормативний канон „людини економічної” [5; 6]. Останній виявляється в функціонуванні економічного типу людини як втілення рис особистості, що відповідають вимогам економічної системи суспільства. Такі риси об'єктивуються в образі економічного типу людини. Він існує як на рівні суспільної, так і індивідуальної свідомості. У прямій залежності від ціннісного змісту

нормативного канону економічного типу особистості перебувають особливості економічної соціалізованості особистості. Від нього залежатиме, наприклад, те, якому стилеві господарської діяльності (активному чи пасивному, конструктивному чи деструктивному) віддасть переваги підростаюче покоління, якими будуть його орієнтації у сфері економічних досягнень (превалюватиме прагнення індивідуального чи колективного успіху) і у локалізації контролю (інтернальному чи екстернальному локусові) тощо.

Отже, економічна культура особистості, яка формується в процесі економічної соціалізації, - це психолого-економічні якості, які є носіями нормативної моделі економічного типу людини, і ці якості зумовлюють входження особистості в „світ економіки”. Тому економічна культура особистості – це, перш за все, особистісні якості, завдяки яким людина здатна діяти в економічному просторі.

Таким чином, для вивчення закономірностей становлення економічної культури школярів у системі особистої власності нам слід зупинитись на таких питаннях: 1) якою є нормативна модель економічного типу сучасної економіки нашої країни, відповідно, які риси несе в собі образ сучасної людини економічної? 2) в чому полягає психологічна сутність власності, зокрема, особистої?

Взявши за теоретичну основу запропоновану В.Москаленко структурну модель економічної культури особистості [6] та на основі досліджень сучасних тенденцій у розвитку свідомості наших сучасників як більш підприємливих, ми визначаємо нормативну модель економічного типу людини сучасної української економіки як таку, що відповідає підприємницькому типові. Це означає, що в ідеалі (за умов справді розвинених в країні відносин ринкової економіки) слід очікувати сформованим в суспільній свідомості особливий образ людини економічної. Він має нести в собі наступні риси підприємливості: ініціативність, наполегливість, готовність до ризику, цілеспрямованість, управлінські

здібності, незалежність, самовпевненість, прагнення до самореалізації, поінформованість, відповідальність. Інша справа, яким в реальності виявиться досліджуваний образ. Ці сумніви засновані на тих песимістичних тенденціях у зміні особистісних рис, констатованих представниками різних областей знань. Так, згідно з дослідженнями культурологів [3; 13;], відбуваються кардинальні зміни в ціннісних орієнтаціях людини економічної у пострадянські роки: «вибух» егоїстичних корисливих орієнтацій; перекиє в бік споживацтва порівняно з творчою працею [13] (виховання в якості рантьє і суб'єкти державної опіки [13]); свобода як воля, поза відповідальністю [13]. Йдеться і про зміну трудової мотивації: прагнення «ривком», спонтанно заробити великі гроші, не важливо, яким способом при масовому знеціненні наполегливої, напруженої, систематичної та чесної праці; прагнення до збагачення за рахунок інших, в т.ч. – за рахунок держави; дераціоналізація економічної свідомості (втрата зв'язку між теорією і економічною практикою, пріоритет ідеалу над реальністю) і її міфологізація. Констатується проблема кризи ідентичності особистості [8]: зникає людська самостійність, глибина і моральнісне переживання інакшого в собі, свідомий характер життєдіяльності. Всі ці тенденції свідчать про формування радше патерналістської моделі людини в економіці [13] (утилітарно-споживацького сприйняття економічної реальності [8]), ніж ліберальної чи соціал-демократичної, характерних для ринкової економіки. Слід відмітити і позитивні тенденції у формуванні нових рис людини економічної. Так, відмічається зростання прагнень до стабілізації життя, до посилення влади компетентних господарників.

Зміни стосуються не тільки сприйняття людьми себе та оточуючих як власників, а і у ставленні до предметів привласнення. Так, констатується віртуалізація речей [2], їх взаємозамінність, зміна їх культурного статусу (від символізму статусу та ідентичності власника до символізму багатства; від символізму матеріальної реальності до символізму матеріальних претензій та можливостей господаря); десакралізація усіх аспектів культурного статусу

речей; надспоживання речей і їх демонстративне споживання; масове виробництво деструктивних речей; гедонізм; заміна і розширення речового простору сім'ї.

В цьому контексті актуальним для нашого дослідження є виявлення у школярів відповідності образу себе як суб'єкта відносин особистої власності нормативному образу підприємливої людини. Важливим є також виявлення соціально-психологічних чинників, що сприяють становленню у особистості школяра рис підприємливої людини.

В цьому контексті важливим є уточнення сутності власності, зокрема, особистої. Власність розглядається нами як психологічні відносини між суб'єктами господарської діяльності. Вони складаються з приводу привласнення-відчуження матеріальних чи духовних благ. При цьому розглядаються з точки зору психічного як форми, способу існування, відображення й організації цих відносин між суб'єктами економічної системи.

З цієї точки зору відносини між суб'єктами привласнення-відчуження благ виступають як психологічний регулятор взаємодії, взаємозалежності суб'єктів та зв'язків між ними. Слідом за В.Шихіревим [20], для якого будь-які психологічні відносини реалізуються у системі ставлення до себе, один до одного та соціальної дійсності, ми також наполягаємо на тому, що відносин власності психологічно реалізуються у системі ставлень власника до себе та інших як суб'єктів володіння, до об'єктів привласнення. В центрі нашої уваги мають бути процеси породження і відмирання у соціальному обміні, в реальній економічній життєдіяльності тих психологічних форм (думок, образів тощо), в яких об'єктивується вся ця система ставлень суб'єктів до економічної дійсності. Отже, психологічна регуляція процесу взаємодії та взаємозалежності у соціальних зв'язках між суб'єктами привласнення здійснюється через образ власності [20]. Це пояснюється тим, що образ є емоційно зарядженою формою існування ціннісного ставлення до економічної дійсності, його емпіричним референтом, об'єктивованим

переживанням відносин власності. Образ - це об'єктивоване переживання соціальних відносин, наявне буття ціннісного ставлення до них. Для нашого дослідження він цікавий як той матеріал, з якого будується групова і суспільна ідеологія [20], тобто як феномен культури.

Справді, в образі закарбоване те, як зовнішня реальність відносин власності перетворюється на об'єкт самостійного рефлексивного аналізу суб'єкта завдяки відображенню відображеної реальності – рефлексії. Згідно з думкою І.Сушкова [17], актуалізація рефлексивного змісту запускає не тільки процес сприйняття зовнішньої, об'єктивної економічної реальності, але і процес розвитку власного психологічного ставлення до неї. Отже, психологічний зміст ставлення полягає в тому, що здійснюється оцінка оцінки, тобто формується ставлення до відносин. У образі власності ставлення до неї перетворюється на таку ж реальність, що і явища зовнішнього світу. Таким чином, ми передбачаємо вивчити особливості зміни ставлення школярів до особистої власності саме через розкриття змісту образу особистої власності як емпіричного референту відносин власності, в які включені школярі.

Наступним методологічно важливим моментом у організації дослідження за проблемою є розуміння становлення економічної культури особистості як такого процесу ускладнення економіко-психологічних характеристик, що відбувається у просторі інтеріндивідної взаємодії. Так, на думку дослідників [1; 14], можливості для реалізації індивідом його суто людських властивостей відкриваються саме в просторі спілкування з іншими людьми. Отже, можливості реалізувати свої властивості як суб'єкта економіки особистість знаходить у власності як центральних відносинах, що складаються між господарюючими суб'єктами. Говорячи про шкільний вік, маємо вивчати ці відносини на прикладі особистої власності. Школяр соціалізується як суб'єкт господарської діяльності в ході оцінювання своїх можливостей в оперуванні власними ідеями, у процесі реалізації власних творчих проєктів, в оцінці того, наскільки успішно і продуктивно для себе

«вкладає» у них свої кишенькові гроші тощо. І все це – у процесі інтеріндивідної взаємодії. Таким чином, становлення економіко-психологічних якостей школяра відбувається в просторі розгортання його відносин з іншими, опосередкованих особистими речами, ідеями тощо – особистим майном.

Спираючись на доробок вітчизняних та зарубіжних дослідників природи власності [16;18], особистій власності ми надаємо більш широкого трактування і значення, ніж як фізично відчутним предметам чи як неречовим видам майна (кредитам, патентам, авторськими правами). Останні ми розглядаємо як предмети володіння. Особисту власність пропонуємо наповнювати більш об'ємним змістом, розповсюджуючи його на все, що людина може вважати своїм, починаючи з життя та свободи. Р.Пайпс зазначає, що вся сукупність сучасних уявлень про права людини витікає з такого розширюючого розуміння власності [16, 6]: власністю вважається панування, якого людина домагається і яким користується щодо всього, що цінує і на що має право. При тому, що за всіма іншими людьми визнаються такі ж можливості. Це належна людині земля, товари, гроші, і погляди, і свобода їх розповсюдження; релігійні переконання і обумовлена ними поведінка; безпека і свобода особистості.

За термінологією, яку засвоїла західна теоретична думка, "власність" з кінця середніх віків стала охоплювати все особисто притаманне і належне людині (латинське *suum*), включаючи її життя і свободу. Саме на такому широкому визначенні власності (*property*) або "особистого надбання" ("*propriety*") ми розумітимемо об'єкти особистої власності. Особисту власність розуміємо як систему відносин особистості з іншими з приводу розподілу особистих благ.

Виділимо основні властивості особистої власності, що витікають з властивостей власності як такої.

1. По-перше, такою властивістю є її обмеженість: кінченість реально доступних запасів того чи іншого блага (так звана актуальна

обмеженість) і наявність межі зростання його виробництва (потенційна обмеженість), що додає йому цінності і перетворює на економічний ресурс та на об'єкт боротьби за його володіння і використання, отже, перетворює відносини власності на об'єктивно необхідні. Межі і конечність особистих благ визначаються обсягом, протяжністю особистісного простору власника, складовою якого є його речовий світ (матеріальний та ідеальний).

2. По-друге, утилітарність власності полягає в здатності задовольнити насущні потреби індивіда. Утилітарність особистої власності передбачає здатність задовольняти потреби виключно одного суб'єкта володіння, на чому засноване моноволодіння як форма економічних відносин.

3. Індивідуалізованість власності передбачає те, що право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні [19].

4. Особистій власності притаманний тісний зв'язок з особистістю (власність означає, за Р.Пайпсом, «бути властивою даній людині, особисто їй притаманною» [16, 10], тобто з індивідуальними проявами людини, причому не тільки і не стільки з матеріальними її аспектами, але й з іншими сторонами особистості, такими як свобода, незалежність, прагнення до самоствердження, рівень самооцінки тощо.

5. Прибутковість як властивість власності, в першу чергу особистої, передбачає здатність забезпечувати розширене відтворення на основі можливостей розширити кількість задоволених потреб людини.

6. Креативність власності розглядається нами як здатність стимулювати творчість суб'єкта.

7. Zobov'язуюча сила власності полягає в тому, що «власник zobov'язаний утримувати майно, що йому належить, якщо інше не встановлено договором або законом» [19], «не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі» [19].

Окрім того, «власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону [19] та «при здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний додержуватися моральних засад суспільства [19].

Отже, особиста власність, згідно з системним підходом, обґрунтовується нами як система відносин привласнення і відчуження суб'єктами певних життєвих благ, в результаті чого останні набувають статусу об'єкта безумовного особистого моноволодіння. Це означає, що привласнене благо особистість на цілковито законних засадах називає «своїм», ним володіє виключно вона поза будь-якими зовнішніми умовами.

Простір відносин особистої власності вивчається нами як явище інтерсуб'єктивне. При цьому всі елементи цього простору характеризуються власною активністю. Тому зв'язки, існуючі між суб'єктом і елементами такого простору, а також між окремими його елементами, повинні розглядатися як взаємні, тобто у взаємозв'язку і взаємовідшеннях. В нашому дослідженні увага буде сфокусована на позиції школяра як суб'єкта відносин особистої власності. З метою уникнення надмірного ускладнення дослідження, ми вивчатимемо те, як весь простір його відносин з іншими, опосередкованих особистою власністю, представлений в свідомості, яке ставлення до цієї реальності формується у особистості та яким чином воно змінюється з віком. Вивчатимуться такі характеристики простору, як зв'язки та відношення між елементами (хто і що привласнює чи відчужує, розпоряджається (заробляє, дарує, відбирає тощо) і користується благами). У фокусі уваги також будуть закономірності, за якими організований простір, та тенденції його змін (наприклад, його ускладнення чи «оновлення» з віком, з розширенням досвіду економічної діяльності, зі зміною потреб суб'єкта).

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що становлення економічної культури особистості школяра вивчається як поступовий процес оформлення економіко-психологічних особистісних якостей в період навчання у школі, і який має трикомпонентну структуру. Вивчатимуться особливості когнітивного, афективного та конативного компонентів ставлення до особистого майна,

особистих ідей та продуктів творчої діяльності, до себе та інших як суб'єктів привласнення на різних етапах навчання у школі: в молодшому шкільному, підлітковому та юнацькому віці.

Отже, економічна культура школяра як власника вивчатиметься у взаємозв'язках її структурних компонентів, взятих як об'єктивованій у образі особистої власності досвід пізнання, емоційно-ціннісного ставлення та відповідної поведінки у ситуаціях взаємин, опосередкованих розподілом особистих благ.

Список використаних джерел

1. Васютинський В. О. Інтеракційна психологія влади / В. О. Васютинський. – Київ: В-во Славистичного ун-ту, 2005 – 492 с.
2. Голофаст В.Б. Люди и вещи / В.Б.Голофаст // Социологический журнал . - 2000. - № 5. - С. 58-65.
3. Гуриев С. Мифы экономики. Заблуждения и стереотипы, которые распространяют СМИ и политики / С.Гуриев. - М. : Юнайтед Пресс; 2011. – 108 с.
4. Дембицька Н.М. Психологічні засади становлення суб'єктності студентів у відносинах власності / Н.М.Дембицька // Психологія. Педагогіка. Соціальна робота : Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Відг.ред. д-р психол.наук, проф., акад. НАПН України Л.Ф.Бурлачук. – К. : “Київський університет”, 2012. – С. 7 – 10.
5. Дембицька Н.М. Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації української молоді (початок) / Н.М. Дембицька // Соціальна психологія. – 2008. – № 2 (28). – С.49-59.
6. Економічна культура особистості: соціально-психологічний аспект [Текст] : монографія / В.Москаленко, Ю.Шайгородський, О.Міщенко. - К. : Центр соціальних комунікацій, 2012. - 348 с.

7. Журавлев А.Л., Купрейченко А.Б. Психологическое и социальное-психологическое пространство личности: теоретические основания исследования // Знание. Понимание. Умение. – 2012. - № 2. – С.12.

8. Ильин А.Н. Субъект в массовой культуре современного общества потребления (на материале китч-культуры): Монография. – Омск : «Амфора», 2010. – 376 с.

9. Каган М.С. Философия культуры : Учебное пособие. – СПб. : 1996.

10. Карнышев А.Д. Психология собственности как область исследований в экономической психологии /А.Д.Карнышев // Проблемы экономической психологии. Том 1 / Отв. ред. А.Л.Журавлев, А.Б.Купрейченко. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – С. 139 – 166.

11. Китов А. И. Экономическая психология / А. И. Китов. - М. : Экономика, 1987. - 303 с.

12. Кондратова Н.А. Субъективная репрезентация жизненного пространства личности : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 – общая психология, психология личности, история психологии / Н.А.Кондратова. – М., 2009. – 24 с.

13. Королев В.К. Постмодерн как философско-культурологическая основа постсоветской экономики; Матрица русской культуры: Миф? Двигатель модернизации? Барьер? – М. : ВШЭ, 2012. – 217 с.

14. Москаленко В.В. Особливості дослідження соціалізації особистості в інтерсуб'єктній парадигмі / В.В.Москаленко // Соціальна психологія. – 2009. - № 5. – С. 5 – 16.

15. Нартова-Бочавер С.К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии. – СПб.: Питер, 2008.

16. Пайпс Р. Собственность и свобода М.: Московская школа политических исследований, 2008. – 411 с.

17. Сушков И.Р. Психологические отношения человека в социальной системе / И.Р.Сушков. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – 412 с.

18. Хайек Ф.А. Частные деньги. – М. : Институт национальной модели экономики, 1996.

19. Цивільний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2004. - N 40-41, 42. - С. 492.

20. Шихирев П.Н. Современная социальная психология. - М.: 1999. - С. 384.

Дембицька Н.М. Теоретичні засади дослідження економічної культури школяра у системі особистої власності / Н.М.Дембицька // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України /За заг.ред.С.Д.Максименка. – К.: ГНОЗІС, 2013. – С.65-73 .